

קרן אבי חי ישראל

בחינת כיווני עשייה במערכת החינוך הממלכתית (לא דתית) במגזר היהודי

תקציר מנהלים

צוות חשיבה וכתיבה:

ד"ר אלי סילבר

ליאורה פסקל

ד"ר עליזה קורב

אפרת שפירא רוזנברג

ירושלים, תשע"ב

פרק א: מבוא

דו"ח זה הוא פרי עבודה שיזמה קרן אבי חי במחצית השנייה של שנת תשע"א (2011). מטרת הדו"ח לצייר תמונה עדכנית של מצב החינוך היהודי במערכת החינוך הממלכתית הלא דתית במגזר היהודי, לבחון מה הם צרכיה, ולהציע כיווני עשייה אפשריים. המסמך שלהלן הינו תקציר של הדו"ח המלא, אשר אותו ואת נספחיו ניתן יהיה לקרוא באתר קרן אבי חי www.avichai.org. בהכנת הדו"ח המלא לקחו חלק אנשים רבים ואנו מבקשים להודות להם: החוקרים ד"ר גילי שילד ומוטי בר אסולין ממכון "היזון", ד"ר נורית חמו מאוניברסיטת תל אביב, ד"ר יגאל רוזן מאוניברסיטת חיפה וד"ר פנינה שור מהאוניברסיטה העברית בירושלים; מנהלי מחוזות, בעלי תפקידים במזכירות הפדגוגית ומנהל חברה ונוער במשרד החינוך, ראשי מחלקות חינוך במספר רשויות מקומיות, ראשי ארגונים הפועלים לקידום החינוך היהודי וכמובן מנהלי בתי ספר ברחבי הארץ. כולם הקדישו מזמנם ופתחו בפנינו את היריעה המורכבת והמסועפת שבה אוחדים הן מקבלי ההחלטות והן אנשי החינוך בשדה.

חינוך יהודי – מהו?

למושג "חינוך יהודי" עשויות להיות פרשנויות מגוונות המכוונות לפעולות אופרטיביות שונות. מהו חינוך יהודי? האם זהו חינוך לידע דיסציפלינארי מסוים בתחום מקצועות היהדות, למשל תנ"ך, תושב"ע, מחשבת? האם חינוך יהודי הינו חינוך ערכי מעיקרו ועל כן אין לזהותו עם מקצוע מסוים אלא יש להעמיק בהשתמעויותיו בכל תחומי הדעת גם הלא פורמאליים? האם חינוך יהודי הינו חינוך הרואה בתורה "תורת חיים" או חינוך הרואה את היהדות כתרבות?

מכיוון שלמושג זה ניתנו פרשנויות מגוונות ונגזרו ממנו משמעויות אופרטיביות שונות לאורך השנים אין אנו מתכוונים להגדיר במסמך זה את המושג באופן ממצה. תחת זאת אנו מבקשים להתייחס לנגזרות האופרטיביות שלו בשטח החינוכי ולבחון אותן. נציין כי יש חשיבות עמוקה לקיים דיון מהותי ורחב בעניין הגדרתו של החינוך היהודי. לעת עתה, בדו"ח זה אין אנו מבקשים לצמצם את משמעותו של המושג ונציין מספר היבטים חשובים שאליהם מתייחס המושג "חינוך יהודי":

- א. הוראת תכנים הקשורים בדת היהודית ואורח החיים היהודי – ומתוך כך הוראת המקצועות תנ"ך, תושב"ע, מחשבת ישראל, שפה וספרות עברית, היסטוריה יהודית, אך גם מקצועות אחרים שבהם עולים תכנים אלה, כגון גיאוגרפיה ואזרחות.
- ב. פיתוח זיקה חיובית לתרבות ולמורשת ישראל.
- ג. שילוב בין ידע לתודעה ובין לימוד להזדהות.

תולדות המדיניות החינוכית בתחום החינוך היהודי

תחום החינוך היהודי במערכת החינוך הממלכתית בישראל עלה על סדר יומם של קובעי המדיניות החינוכית כבר בימי טרום המדינה וכן בעשורים שלאחר הקמתה. מספר ועדות עסקו בנושא זה במשך השנים מנקודות מבט שונות:

- **ועדת תלמי (1944):** היוותה ניסיון לעבור מאידיאולוגיה של שלילת הגלות לעבר שיח חדש אודות תודעה יהודית;
- **ועדות ארנון ושמואלי (1956-7):** הציעה הרחבת התכנים להיסטוריה של עם ישראל בדורות האחרונים ולהסתכלות על המסורת היהודית בגישה תרבותית;
- **"המרכז לטיפול התודעה היהודית" (שנות השבעים):** עסק בהפחתת מידת הניכור של בוגרי המערכת הממלכתית כלפי תרבותם היהודית;
- **ועדת שנהר (1994):** התייחסה לצרכי המערכת – זהות מגוונת של תלמידים ומחסור במורים שיכולים לעסוק בתחום – וקבעה כי יש לפתח תכניות לימודים בין תחומיות שיתמקדו סביב ארבעה צירים: ערכים יהודיים ואוניברסאליים, שפה וספרות עברית, ציונות ולימודי ארץ ישראל. בנוסף, ציינה הוועדה את הצורך בקיומה של התאמה בין תפישת העולם היהודית של המורים המופקדים על החינוך היהודי בבתי הספר הממלכתיים, ובין תפישת העולם היהודית של הילדים (ושל הוריהם) ה"צורכים" אותו.

בחינת יישומן של המלצות ועדת שנהר¹ העלתה הישגים לצד קשיים והחמצות. מחד גיסא הצליחה הוועדה להעלות מחדש את בעיית החינוך היהודי בכל מעגלי החינוך על סדר היום ובעקבותיה קמו ארגוני מגזר שלישי כגון עמותות ומוסדות ללא כוונת רווח ששמו להם למטרה להעמיק את החינוך היהודי במסגרת מוסדות החינוך הממלכתי. מאידך גיסא, אף שבשנים הראשונות שלאחר המלצות הוועדה, משרד החינוך הפנה משאבים כגון: ימי הדרכה, שעות השתלמות וכו' לבתי הספר הממלכתיים ליישום המלצות ועדת שנהר, בפועל, חלון ההזדמנויות להרחבת מעגל המורים המומחים העוסקים בתחום, נוצל במידה מועטה.

- **ועדת שגיא (2008):** מטרת הוועדה הייתה לגבש דרכים ליישום המלצות ועדת שנהר. הוועדה המליצה לבסס גישה תרבותית רחבה למקורות ישראל בכל הדורות תוך שלילת ההיררכיה של המקורות השונים (עיקרון אשר עורר ביקורת רבה). גם כאן הודגשו עקרונות כגון רלוונטיות

¹ רש, נ', ובן-אבות, א', (תשנ"ו, תשנ"ז, תש"ס). מחקר הערכה על העמקת החינוך היהודי במגזר הממלכתי בעקבות ועדת שנהר. ירושלים: המכון לחקר הטיפול בחינוך, בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית ירושלים

לעולמו של התלמיד, טיפוח ערכים יהודיים ואנושיים, לימוד בחברותא וחיזוק החוויה האישית, פיתוח חומרי למידה פתוחים ודינאמיים.

בהמשך להמלצות ועדת שגיא יצר המטה המופקד על יישום דו"ח שנהר מתווה חדש להוראת תרבות ישראל בחטיבות הביניים הממלכתיות. המתווה נועד לסייע לתלמיד לגבש את זהותו היהודית, תוך יצירת בסיס לשפה משותפת של התרבות היהודית-הישראלית. לצורך כך הקצה המשרד שעות הוראה לנושא זה, שעה שבועית בכיתה ז' ושעה שבועית בכיתה ח'.

- **ועדת איש שלום (2010):** קמה כועדת מקצוע למקצוע "תרבות ישראל" שהוכרז על ידי שר החינוך, ועל כן שמה לה למטרה להגדיר את המושג "תרבות ישראל". ההגדרה לחינוך היהודי שגיבשה הוועדה כללה פיתוח תודעה יהודית פלורליסטית, יצירת שייכות וזיקה לעם, למדינה ולתרבות ישראל וטיפוח מחויבות מוסרית כלל אנושית, דרך הקניית ידע ועיצוב אורחות חיים. בהמשך להמלצות הוועדה נקבעה תכנית לימודים מקיפה מכיתה ד' ועד לכיתה ט'. להוראתה של תכנית זו אמורות להיות מוקצות שעות שבוועיות בכל אחת משכבות הגיל הנדונות. הביקורת העיקרית שנשמעה כלפי התכנית מתמקדת בהיעדר עקביות ורציפות בטקסטים הנלמדים וכן באופי האקלקטי של התכנית המגובשת.

שאלות מרכזיות בתהליך הבחינה

כדי לבחון מהם הצרכים הדרושים למערכת החינוך הממלכתית הובילה קרן אבי חי תהליך של בחינת צרכים וכיווני פעולה אפשריים ובמסגרתו עלו השאלות הבאות:

- מהם החזונות והגישות לחינוך יהודי-ישראלי שקיימים במערכת?
- מהי מדיניות משרד החינוך בתחום החינוך היהודי?
- מהו מצב כוח האדם המוכשר להוראת מקצועות היהדות?
- מה מצב תכניות הלימודים להוראת מקצועות היהדות?
- כיצד מיישמים בתי הספר את מדיניות משרד החינוך וכיצד בא לידי ביטוי בבתי הספר החינוך היהודי?
- מהם הצרכים הקיימים היום במערכת החינוך כדי להעמיק את החינוך היהודי?

מתודולוגיה

כדי לענות על שאלות אלה נאסף מידע ממקורות שונים הנוגעים לתחום:

- א. ראיונות: עם 33 מנהלי בתי ספר ברחבי הארץ בעלי מאפיינים מגוונים, עם 11 בעלי תפקידים בכירים במשרד החינוך ועם עשרה מנהלי ארגונים הפועלים במערכת החינוך בתחום של חינוך יהודי.
- ב. סקר טלפוני: עם 206 מנהלים בבתי ספר ממלכתיים, יסודיים ועל יסודיים.
- ג. מיפוי נתונים קשים: ממקורות מידע שונים, כמו חדר המחקר הווירטואלי במשרד החינוך.
- ד. ניתוח דו"חות של מחקרי ההערכה: 15 דו"חות שנערכו ביוזמת קרן אבי חי לתכניות הפועלות במערכת החינוך.²

פרק ב: תחומי פעילות בחינוך הממלכתי - מצב מצוי מול רצוי

ותובנות

פרק זה מהווה סיכום המידע שנאסף במסגרת הליך הבחינה, תוך התייחסות למצב המצוי מול המצב הרצוי כפי שהוגדר על ידי המרואיינים, בתחומים הבאים:

- מורים למקצועות היהדות
- מנהלים (יסודי ועל יסודי)
- חומרי למידה למקצועות היהדות
- תכניות התערבות בבתי הספר בחינוך יהודי ישראלי
- חינוך חוויתי
- רשויות מקומיות

בסוף כל פרק מוצגות התובנות הכלליות של צוות הקרן כפי שעלו מתהליך הבחינה.

² **ראיונות:** ראיונות של בעלי תפקידים במשרד החינוך ובמכללות נעשו על ידי ד"ר נורית חמו. ראיונות של מנהלי בתי ספר נערכו על ידי ד"ר פנינה שור. בראיונות השתתפו בדרך כלל שתי מראיינות (חוקר ואיש צוות של הקרן, או שני אנשי צוות של הקרן). **סקר טלפוני:** סקר טלפוני המבוסס על שאלון מובנה למנהלים נערך על ידי מכון היזון בהובלת ד"ר גילי שילד ומוטי אסולין. **מיפוי נתונים קשים:** מיפוי הנתונים ממקורות מידע כמו חדר המחקר הווירטואלי במשרד החינוך, אתרי אינטרנט, וכו' נעשה על ידי מכון היזון. **ניתוח דוחות הערכה:** נערך על ידי ד"ר יגאל רוזן.

מורים למקצועות היהדות

הדיון בסוגיית המורים נעשה תוך התייחסות לשלושה היבטים עיקריים:

- הגדרת זהות יהודית עצמית
- תפיסת תפקיד המורה
- הכשרה ופיתוח מקצועי

א. הגדרת זהות יהודית עצמית

המצב המצוי: רוב המנהלים שרואיינו יוצרים זיהוי בין הרקע האישי של המורה בכל הנוגע לזהותו היהודית ובין יכולתו לעסוק בטיפוח הזהות היהודית של התלמידים. כך, בהרבה בתי ספר תחום היהדות מופקד בידי "המורה 'הדתי' של הצוות", או למצער בידי מי ש"מחובר" לתחום ברמה האישית. חלק גדול מבתי הספר פונים לארגונים חיצוניים, כגון "המרכזים להעמקת הזהות היהודית" שיובילו את תחום היהדות בבית הספר. מרכזים אלו, השייכים ברובם למפעלי הציונות הדתית, פועלים באמצעות עמותות בפקוח משרד החינוך במספר רב של רשויות מקומיות בכל הארץ. הפעילות מתקיימת במאות בתי ספר, יסודיים ועל יסודיים, ומתבצעת על ידי בנות שירות לאומי המקבלות הדרכה. בפועל, בנות אלה מחזיקות על כתפיהן את לימודי היהדות בחלק גדול מבתי הספר הממלכתיים, מה שתורם עוד לזיהוי שנוצר אצל התלמידים בין "יהדות" ל"דתיים". המסר שעובר לתלמידים, מעבר לזיהוי הנ"ל בין יהדות לדתיים, הוא כי לצוות בית הספר אשר מהווה מודל ודוגמה חינוכיים, יש אמירה חלקית בלבד בתחום היהדות.

המצב הרצוי: ועדת שנהר הניחה את התשתית לחזון חלופי למציאות הרווחת במערכת: "המפתח לשינוי המצב הקיים חייב להיות החזרת האחריות לחינוך לחברה ולקהילה שמקרבן באים התלמידים... המצב שבו עקב מחסור במורים מתאימים חברה מוסרת את חינוך בניה ובנותיה בקבלנות למי שמוכן לעסוק בכך, אפילו אם כוונותיו סותרות בעליל את האמונות והדעות של חברה, הוא מצב לא תקין אשר מביא להתנגשות או להתחמקות. בית הספר הכללי צריך... לעודד את הציבור החילוני לבטא את ערכיו, לפתח את תרבותו, לבקר את הישגיו ולהיפגש עם הדור הצעיר שלו".³

³ שנהר - דו"ח (1994). עם ועולם, תרבות יהודית בעולם משתנה: המלצות הוועדה לבדיקת לימודי היהדות בחינוך הממלכתי. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, עמ' 9.

תובנות: יש לפעול להוצאת הוראת היהדות מידי גורמים חיצוניים למערכת, ולהחזרת האחריות לתחומים אלו לידי צוות בית הספר. בנוסף, יש לפעול לניתוק הקשר בין הזהות האישית הדתית של המורה לבין מקצוע ההוראה כך שלא ייווצר מצב לפיו רק דמויות דתיות מתווכות את היהדות לתלמידים במערכת הממלכתית. השאיפה היא להעביר לתלמידי המערכת הממלכתית את התפישה שהם בני בית ביהדות וכי היא שייכת להם בזכות ולא בחסד, ללא קשר לשאלה האם וכמה הם מקיימים את מצוותיה ברמה הדתית.

ב. תפיסת תפקיד המורה

המצב המצוי: כאשר יש בבית הספר מורים מקצועיים בתחום היהדות (למשל בוגרי רביבים, בוגרי ההכשרות של מכון הרטמן, בוגרי המדרשה באורנים, מכון שכטר, מכללת אחווה וכו') אזי אף השעות המוקצות ל"תרבות ישראל" בבית הספר עוברות לאחריותם. בבתי הספר שבהם אין מורים מקצועיים בתחום, קורה שהאחריות למקצוע זה עוברת לידי המחנכים או לידי מורים אחרים על פי שיקולי המערכת, ללא קשר הכרחי לתחום התמחותם.

האמור מתייחס בעיקר לבתי הספר העל יסודיים. בבתי הספר היסודיים כמעט מובן מאליהם כי המדובר בתחום רוחב שאותו יש למסור בידי מחנכת הכיתה אשר ממילא מלמדת בעצמה את רוב המקצועות. מצד אחד מצב זה פותר את שאלת זהות המורה שתלמד את הנושא, אך מן הצד האחר, עשויה להתעצם בעיית הזהות האישית שהוזכרה לעיל, שכן לחלק גדול מהמורות במערכת החינוך היסודית אין הכשרה פורמאלית מספקת בתחום (ראו הפרק הבא "הכשרה ופיתוח מקצועי").

מן השטח עולות נקודות רלבנטיות נוספות:

- בפועל, יש מתאם בין העיסוק של המורה בשאלות של ערכים, זהות ותרבות יהודית ובין עיסוקו כמחנך.
- כאשר מורים שאינם מלמדים את מקצועות היהדות, יוצאים להשתלמויות בתחום, לעתים קרובות מתעורר אצלם רצון להעמיק עוד, ובסופו של דבר חלקם עושים הסבה ומתמקצעים בתחום.

המצב הרצוי: השאלה המרכזית היא האם מדובר במקצועות בפני עצמם, אשר אותם יש להפקיד בידי מורה מומחה למחשבת ישראל, תושב"ע, תנ"ך, ספרות וכו' או שמדובר בתחום רחב יותר שלו נגיעה משמעותית לשאלות של ערכים ושל זהות, וככזה יש להפקיד אותו בידי מחנכי הכיתות, או בידי רכזי

חינוך חברתי, ללא קשר לשאלה איזה מקצוע הם מלמדים כמורים מקצועיים. שאלה זו מעסיקה הן את המנהלים והמורים שמלמדים בפועל, והן את קובעי המדיניות במשרד החינוך, שטרם הכריעו בסוגיה.

תובנות: נראה שיהיה נכון להשקיע במורים שילמדו היטב את תחום מקצועות היהדות ובאופן טבעי הם יוכלו להפיץ את הערכים הטמונים בתוך חומרי הלימוד הן בשיעורי המקצוע, הן בשיעורי החינוך, והן כלפי חבריהם המורים האחרים בבית הספר.

ג. הכשרה ופיתוח מקצועי:

מצב מצוי: קיימים כיום שני סוגי הכשרה עיקריים – הכשרת "פרחי הוראה", והשתלמויות מורים מסוגים שונים. התכניות להכשרת פרחי הוראה (כגון רבי'ים באוניברסיטה העברית, אופקים באוניברסיטת ת"א, סמינר הקיבוצים, מכללת אחווה ומכון כרם) מכשירות עשרות בודדות של מורים בשנה, וזאת עקב רמת ההכשרה הגבוהה וההשקעה הכספית הניכרת בכל סטודנט. תכניות הפונות למורים המבקשים להשתלם במקצועות היהדות כגון תרבות ישראל (התכניות במכון הרטמן, במכון שכטר ובקרן תל"י, במדרשת אורנים, במרכזי פסג"ה⁴ של משרד החינוך ובמטה לתרבות ישראל ועוד) אכן מבקשות למקצע את כוח ההוראה הקיים תחת השקעת משאבים רבים בהכשרת מורים, אך מהעדויות בשטח עולה כי קיימים פערים משמעותיים ברמת ההשתלמויות בין התכניות השונות. בנוסף, נתונים נוספים מראים כי:

- כשליש מהמורים המלמדים תרבות ישראל ביסודי אינם משתלמים כלל בתחום, לעומת 15% בעל יסודי;
- מבין המורים שכן משתלמים, ביסודי ובעל יסודי, שליש עושים זאת במרכזי הפסג"ה;
- מורי העל יסודי משתלמים יותר מעמיתיהם ביסודי באוניברסיטאות ובמכללות, בהשתלמויות מפמ"ר ובמכון הרטמן;
- מלבד השתלמויות מטה תרבות ישראל כמעט אין בנמצא השתלמויות ייעודיות בתחומי תוכן יהודי לבתי"ס יסודיים.

מצב רצוי: שני שלישים ממנהלי היסודיים וכ- 48% ממנהלי העל יסודיים מדברים על צורך בתוספת השתלמויות למורי מקצועות היהדות. הצורך בהכשרה רחבה ומקיפה בתחום לימודי היהדות קיים אף

⁴ פסג"ה = פיתוח סגלי הוראה: מרכזי השתלמויות המופעלים על ידי משרד החינוך.

יותר בהקשר למערכת בתי הספר היסודיים, בהם בד"כ מורה אחת אחראית על מרבית המקצועות הנלמדים בכיתה.

תובנות: התובנה המרכזית שעולה בנושא זה היא כי קיים צורך משמעותי מאד בהכשרות איכותיות לסגלי ההוראה הקיימים בבתי הספר, במיוחד במערכת היסודית. יחד עם זאת, בעוד שקיימים מספר ארגונים העובדים בצורה איכותית ואינטנסיבית בבתי הספר העל יסודיים, ומהווים כתובת ברורה למנהלים המחפשים השתלמויות, מלבד קרן תל"י, כמעט שאין בשטח ארגון או גוף המכשירים בתחום מנהלים ומורים מבתי הספר היסודיים, בהיקף ובאיכות הקיימים בעל יסודי. בתי הספר היסודיים משועים להכשרה איכותית ומשמעותית בתחום החינוך היהודי-ישראלי.

מנהלים

מצב מצוי: מכל הנתונים שנאספו בתהליך הבחינה עולה כי מרבית המנהלים מודעים לחשיבות העצומה שיש לעיסוק בתחום היהדות במסגרת הבית ספרית הפורמאלית והלא פורמאלית, ורובם אף מגדירים את העיסוק בשאלות של זהות יהודית-ישראלית-ציונית כחלק מהחזון החינוכי שלהם. יחד עם זאת, כשני שלישים מהמנהלים שנבדקו ציינו כי יש להעמיק בלימודי היהדות בבית ספרם, וכי המצב הנוכחי אינו מספק.

יש לציין כי אף על פי שהאמור לעיל רלבנטי למנהלי בתי ספר משני שלבי החינוך, בשטח נמצא פער משמעותי בין עומק העיסוק של מנהלים בחינוך העל יסודי בתחום היהדות, ובין זה של מנהלים בחינוך היסודי. כך, מתוך 21 מנהלים בבתי הספר העל יסודיים שרואיינו, עשרה מנהלים עברו השתלמות ייחודית בתחום החינוך היהודי-ישראלי, חמישה נוספים נחשפו לתחום במסגרות לימודיות אחרות. מאידך גיסא, מתוך 13 מנהלי בתי ספר יסודיים שרואיינו, אף לא אחד עבר השתלמות ייחודית בתחום, אם כי לשניים מתוכם הייתה גישה לתחום מעיסוקים אחרים בעברם.

מצב רצוי: כדי להוביל מהלך משמעותי בבית הספר בתחום של לימודי יהדות על המנהל להכיר בחשיבות התחום ולפעול להעמקתו בבית ספרו. הגדרת החינוך היהודי-ישראלי אכן מופיעה כמטרת על ב"אני מאמין" של רוב בתי הספר הממלכתיים, ויש לפרוט אותה מעבר לאמירה כללית ורחבה. דיון מסוג זה בולט בחסרוננו בהכשרת המנהלים.

תובנות: הואיל והמנהלים מהווים גורם קריטי להטמעת תכניות בבתי ספר, ומכיוון שרובם ככולם מדווחים על חשיבות הנושא, יש למנף את העניין הזה על מנת לפתח מערכת הכשרה אפקטיבית למוריהם.

חומרי למידה ואמצעי הוראה למקצועות היהדות

מצב מצוי: תחום חומרי הלמידה ואמצעי ההוראה רווי באפשרויות מגוונות להוראה ולמידה, הן בחינוך היסודי והן בחינוך העל יסודי. משרד החינוך, ארגוני התוכן, תכניות ארגונים ותכניות התערבות מסוגים שונים ולעתים אף בתי הספר עצמם – במסגרת התלב"ס⁵ – מפתחים חומרי למידה המתאימים לחזונות הייחודיים הקיימים במרחב.

מבחינת אתרי אינטרנט, רק אתר מקראנט הוא ייעודי למערכת החינוך אך ישנם מספר אתרים לקהל הרחב שיכולים לשמש מורים, כגון *מדרשת*, *פיוט ופשיטא*. בנוסף קיימים אתרי "נישה" של הארגונים עצמם כגון יסודות, מיתרים, אורט-שורשי ישראל, תל"י, מורשה, הרטמן וכו' שיותר מלספק פתרונות למורה, עשויים להוות פלטפורמה להשתלמויות מקוונות. בקרוב עתידים לעלות שני אתרים נוספים בתחום של "תרבות ישראל": אתר *שבעים פנים* פרי שיתוף פעולה בין עמותת מיתרים ורשת אורט ואתר ייעודי למורים בתחום פרי של שיתוף פעולה בין מט"ח, מכון הרטמן, קרן פוזן וקרן אבי חי.

מצב רצוי: כל המרואיינים תיארו מצב שבו קיימות אפשרויות בחירה מגוונות ואיכותיות לחומרי הוראה ולמידה בתחומי היהדות, כמו גם האפשרות של ארגונים להיענות לצרכים המשתנים במערכת. חלקם הביעו רצון שיפותחו אתרי אינטרנט כדוגמת מקראנט בתחום לימודי היהדות ובחיבור שבין יהדות, ציונות ואזרחות.

תובנות: תחום חומרי הלמידה הכתובים מציע מגוון אפשרויות הוראה ולמידה במקצועות היהדות. כמו כן הארגונים מוכיחים יכולת היענות לצרכי השטח המשתנים. משום כך, לא נדרשת השקעה מיוחדת בהפקת חומרי למידה כתובים. עם זאת, נדרשת השקעה נוספת בהתאמה לצרכים הטכנולוגיים המשתנים ובהמשך פיתוח אתרי אינטרנט בתחום.

⁵ תלב"ס = תכנית לימודים בית ספרית.

תכניות התערבות בית ספריות בחינוך יהודי-ישראלי

מצב מצוי: במשך השנים קמו ארגונים מתערבים שונים אשר מבקשים למלא את החלל שנוצר במערכת בסוגיית לימודי יהדות איכותיים ומשמעותיים. מגוון הארגונים המתערבים הפועלים בתוך בתי הספר בתחום זה הוא רב מאד, ונטייתם האידיאולוגית נעה בין גופים דתיים אורתודוקסיים ועד ארגונים בעלי תפישה חילונית ליברלית מובהקת של המונח "זהות יהודית". מצב זה בעייתי במספר מובנים:

- הוא מבטא חוסר במדיניות אחידה מטעם משרד החינוך ויוצר ואקום שלתוכו נכנסים שחקנים שונים.
- לארגון המתערב יש השפעה לא רק על חומר הלימוד אלא אף על האידיאולוגיה והמסרים המועברים לתלמידים בתחום לימודי היהדות והיחס אליהם.
- בחירת הארגון על ידי המנהל לא תמיד מונעת מהשקפת עולם ואידיאולוגיה אלא מסל השירותים שבית הספר מקבל מאותו ארגון.
- לעתים קרובות פועלים באותו מרחב בית ספרי מספר ארגונים מתערבים שלא בהכרח משתפים פעולה ולעתים עשויים אף להתנגש זה בעבודתו של זה הן ברמה האידיאולוגית והן ברמת הארגונית.

מצב רצוי: יש מי שרואה בגיוון האידיאולוגי הקיים בין הארגונים סממן של חברה דמוקרטית בריאה ופלורליסטית, ויש מי שטוען כי בעצם המדובר באנדרלמוסיה חינוכית ובחוסר אחריות מקצועי לחינוך היהודי-ישראלי של ילדי ישראל המתחנכים במערכת הממלכתית. ויכוח זה היה מתייטר אילו יותר בתי ספר היו מפתחים בעצמם תכניות חינוכיות קוריקולאריות ואקסטרה קוריקולאריות, ומתאימים אותם לצרכים המשתנים. ההכשרה המקצועית של הצוות יכולה להמשיך להיעשות במכונים מוסדות המתמקצעים בתחום.

תובנות: דרושים פיתוח והכשרה של סגלי הוראה בתחום לימודי היהדות. העצמת צוותי בית הספר והכשרתם כראוי תוביל בהכרח לחשיבה מחודשת על צריכה נבונה יותר של שירותי הארגונים המתערבים, מכל הבחינות. במצב זה, ישמשו הארגונים המתערבים כמרכזי פיתוח לעדכון חומרי למידה, הנגשה ויצירה של אמצעים וכלים מתקדמים להוראה ולמידה בתוך בתי הספר.

חינוך חוויתי

מצב מצוי: מספר מנהלים וקובעי מדיניות סיפרו על תכניות בית ספריות ועירוניות להטמעת הזהות היהודית לא רק בתכנית הלימודים הפורמאלית אלא אף בתכנית החברתית. תכנים אלה נכנסים אל תוך סיורים לימודיים, תכניות שורשים, קבלות שבת בית ספריות בימי שישי, תכניות הכשרה לצה"ל ועוד. כמו כן, הטיולים השנתיים אשר בעבר היו אירועים חברתיים גרידא, ממונפים בחלק מבתי הספר לעיסוק ולהתמודדות עם תכנים יהודיים ישראלים.

חלק גדול מהמראיינים הזכירו לטובה את הפרויקט "מסע ישראלי" של ארגון "מבראשית". המסע נע על ציר גיאוגרפי מקצוות הארץ דרך השפלה עד ירושלים, ובמהלכו עוברים התלמידים תהליך משמעותי של בירור והתמודדות עם שאלות של זהות יהודית וישראלית. המסע הוזכר כנקודת שיא בחוויה הבית ספרית, אך במקביל הובעה גם ביקורת באשר לעלויות הדרושות למימון המסע ולקו האידיאולוגי – הגלוי והסמוי – שיש למארגני המסע.

מצב רצוי: רוב המנהלים וקובעי המדיניות שרואינו הזכירו את הצורך בלמידה חווייתית מחוץ לכותלי הכיתות כצורך אמיתי בהטמעת החינוך היהודי-ישראלי. כל המורים והמנהלים ציינו כי סיור לימודי משמעותי אחד (מחוץ לכותלי בית הספר) פועל פעולה איכותית יותר משעות הוראה פרונטאליות רבות. בנוסף, הצורך באלטרנטיבה למסע הקיים עלה ביתר שאת מתוך הראיונות. המנהלים הביעו רצון חד משמעי להוציא את תלמידיהם למסע של בירור זהות ארוך ומשמעותי, אשר בסיסו יעלה בקנה אחד עם תפישת העולם הערכית שלהם באשר לסוגיית הזהות היהודית.

תובנות: יש לגבש ולבסס מערך לימודי חוויתי השם במרכזו את גיבוש הזהות היהודית ישראלית של תלמידי המערכת הממלכתית מחוץ לכותלי בית הספר, ממקום בלתי אמצעי, כחלק מתפישת העולם הכוללת של החינוך היהודי-ישראלי בבית הספר. כמו כן, עובדת היותו של המסע הישראלי מסובסד בסכומי כסף גבוהים (בין היתר במימון משרד החינוך) הופכת אותו לאטרקטיבי, ועל כן יש לפעול לטובת התאמת האלטרנטיבה לתנאים אלו.

רשויות מקומיות

מצב מצוי: רואיינו חמישה מנהלי אגפי חינוך מערים שונות בארץ שנבחרו באופן אקראי. כולם היו מודעים לחשיבות של בניית תכנית עירונית כוללת בתחום היהדות, אשר תקיף את כלל מערכת החינוך בעיר, ואף ציינו מטרה זו כחלק מסדר היום המקצועי שלהם. קיימת שונות בין אופני הביצוע השונים: בחלק מהערים נוצרו שיתופי פעולה עירוניים עם מכון הרטמן, בין אם לכלל בתי הספר בעיר באופן גורף ובין אם באופן חלקי או הדרגתי; יחד עם זאת בערים אחרות העיסוק בתחום היה אקלקטי יותר, באופן שהעיד על כך כי אין יד מכוונת המתכללת את העיסוק בתחום באופן עקבי ורציף.

מצב רצוי: בקרב המרואיינים קיימת תמימות דעים כי לתכנית עירונית הכוח למנף את העיסוק הבית ספרי. כל המרואיינים ציינו שגם אם כל בתי הספר בעיר אכן יעסקו בתחום באופן ראוי, עדיין יש צורך עז בבניית רצף חינוכי בהיר ועקבי שיחל בגני הילדים, יעבור בבתי הספר היסודיים ויגיע עד בתי הספר העל יסודיים. לצורך כך יש לבנות שיתופי פעולה ואפיקי תקשורת פתוחים בין מנהלי המערכות השונות בעיר על מנת שניתן יהיה לייצר רצף כנ"ל.

תובנות: קבוצת מנהלי אגפי החינוך הינה קבוצה איכותית בעלת השפעה ישירה על הנעשה בתוך בתי הספר בעיר. נראה כי השקעה במוקדי השפעה אלו עשויה למנף את העשייה בבתי הספר בעיר בצורה משמעותית ולייצר נרטיב משותף, אחיד ועקבי לכלל אוכלוסיית היעד של מערכת החינוך בעיר. יחד עם זאת, בעוד מכון הרטמן התגלה כפעיל במישור העירוני, כמעט כלל מנהלי האגפים שרואיינו הזכירו את המחסור בכתובות ליצירת השתלמויות איכותיות בתחום היהדות לצוותי בתי הספר היסודיים.

פרק ג: סיכום

מתוך תהליך בחינת כיווני העשייה עולה כי כל הנוגעים בדבר רואים בחינוך היהודי במערכת החינוך הממלכתית נדבך חשוב מאין כמוהו לביסוס הזהות היהודית-ישראלית-ציונית של תלמידי ישראל ולחיזוק הקשר שלהם למדינת ישראל ולמורשתה. יחד עם זאת, בעולם של לימודי היהדות חסרה קוהרנטיות והסכמה של העוסקים בו לגבי המטרות, התכנים, ההנחיות והמאפיינים בו. אף שאין זה מציאותי לצפות להשיג קונסנזוס במערכת החינוך, נראה שקיים צורך ברור לחדד מושגים ולעודד מחנכים להבהיר את עמדותיהם בשאלות יסוד עקרוניות ופדגוגיות.

לצורך כך, נסכם בקצרה את עיקר התובנות שעלו מן התהליך:

מורים: צוות המורים של בית הספר הוא הנושא באחריות הגדולה ביותר להוראת לימודי יהדות. לפיכך, יש להשקיע במורים שיוכלו ללמד ברמה גבוהה את תחום לימודי היהדות לרוחב ולעומק. יש לפתח סגלי הוראה שפועלים במערכת ולהרחיב את היקף ההדרכה וההנחיה של המורים בתחום לימודי יהדות. אף שצורך זה קיים במערכת החינוך כולה, הוא נחוץ במיוחד בבתי ספר יסודיים.

מנהלים: המנהלים הביעו עניין ומודעות לחשיבות הגבוהה שבהעשרת לימודי היהדות בבתי ספרם. יש למנף רצון זה ולשתף אותם בכל תהליך לפיתוח סגלי הוראה בתחום זה.

רשויות מקומיות: למנהלי מחלקות חינוך ברשויות המקומיות יש יכולת למנף משמעותית את העבודה שנעשית בבתי הספר שבתחומיהן, וליצור נרטיב משותף לכולם, בדמות תכנית עירונית שמדגישה את הרצף מבית ספר יסודי ועד תיכון. בעוד שקיימים גופים שיתנו מענה ברמה העירונית לבתי הספר העל יסודיים, חסר גוף שייתן מענה דומה של השתלמויות איכותיות בתחום היהדות לבתי ספר יסודיים ברשויות המקומיות.

חומרי לימוד: לא נדרשת השקעה מיוחדת בתחום של יצירת חומרי למידה כתובים; יחד עם זאת, נדרשת השקעה נוספת בפיתוח אתרי אינטרנט בתחום לימודי יהדות, בעיקר בתחומי האזרחות ובתרבות ישראל, אשר יעודדו קהילת מרים לומדת פעילה ויתמכו גם בהשתלמויות מקוונות ואחרות, בדומה למודל של מקראנט.

מרכיבים חווייתיים: יש לפתח תכניות חווייתיות נוספות בתחום לימודי יהדות, דוגמת מודל "מסע ישראלי", או תכניות חווייתיות אחרות.

התהליך שהובילה הקרן מהווה בעצם הזמנה לקובעי המדיניות במשרד החינוך, לבתי הספר ולסגלי ההוראה בהם, לארגונים הפועלים בתחום ולכל שותף אחר שהחינוך היהודי במערכת החינוך הממלכתית חשוב לו, לקרוא את המסקנות ולהתגייס להתמודדות עם האתגרים העומדים על סדר היום.

ההצעות והצרכים שהועלו על ידי אנשי השדה ובעלי התפקידים השונים נגעו רובם ככולם לפעולות המתקיימות בתחום החינוך היהודי ולא הוצגו רעיונות חדשים. בהמשך לתובנות ולרעיונות שעלו כאן יש עוד מקום לחשוב "מחוץ לקופסה" על כיוונים אחרים "פורצי דרך" בתחום ולחשוב גם על דרכים של חיבור רעיונות ערכיים יהודיים לחשיבה המתבוננת על מבנה בתי הספר בעידן של טכנולוגיה מתקדמת. הקוראים מוזמנים להעלות רעיונות נוספים ולהפרות את הדיון.

נראה כי מכל הבחינות המדובר בעת רצון, והקולות בשטח משוועים לפעולה.